

ІДЕОЛОГІЯ І МИ

Література та ідеологія: колективна монографія / наук. ред. та упоряд. В. П. Моренець. – Київ: НаУКМА, 2017. – 485 с.

Коллективна монографія, яку минулого року запропонували читачам викладачі НаУКМА, присвячена темі взаємозалежності, взаємозумовленості та взаємовпливу між ідеологією і літературою, між ідеологією і філософією, або ж можна сказати, що ця праця – про ідеологію і нас, українців. Зв'язки між ідеологією і мистецтвом, гуманітаристикою загалом не менш важливі, ніж зв'язки між ідеологією і політикою, ідеологією і наукою, ідеологією і релігією. Досвід тоталітарних суспільств переконує у згубному впливі політичної ідеології на цю сферу; тому у вільному суспільстві гуманітаристика, як і точні науки, прагне бути нейтральною й ненормативною, хоча її осердям є така суб'єктивність. Гуманітаристика, що вивчає людське суспільство й культуру, вкорінена не в емпіриці, вона базується на критичному мисленні. Критика ж попри всі декларації про безсторонність і намагання знайти консенсус часто заангажована, особливо в умовах нестабільного суспільства, суспільства, яке роздирають суперечності, яке воює на зовнішніх і внутрішніх фронтах, захищаючи власну ідентичність, шукаючи для себе прогресивніших форм.

Фактично маємо справу з книжкою, чий головний персонаж – ідеологія, якщо бути зовсім точним – ідеології. Перший розділ монографії присвячений з'ясуванню природи цього явища, політичним ідеологіям, розвитку й уявлень про них: від науки про ідеї

до розуміння ідеології як концепту, проблемі критики ідеологій. Сюжет монографії – доля цього персонажа на полі української гуманітаристики після 1991 року, тобто часів Незалежності, особливо дня нинішнього, невидимими нитками чи радше судинами сполученого

з тоталітарним минулим, передусім сталінщиною, “благословенними” часами Застою, що відгукується в серцях наших співвітчизників коли не ностальгією, то меланхолією, що їх тонко проаналізував у статті “Ідеальний читач” Едічки-нацбола” професор О. Пронкевич, і буремною “Перестройк ой”. Можна сказати, що рецензована монографія фіксує дивовижні метаморфози, які переживає українська гуманітаристика на шляху від тоталітарного минулого через дві революції, нинішню російсько-українську війну до функціонування в межах “відкритого”, демократичного суспільства без диктату якоїсь однієї ідеології, суспільства, яке ґрунтується на інтелекті, критичному мисленні й керується потребою консенсусу. Рецензована монографія у св оєрідний спосіб реабілітує ідеологію після десятиліть нехтування цього явища, зневаги й відмови від неї в українському науковому дискурсі, зокрема літературознавчому. Головний текст, що актуалізує цю тему, – стаття В. Моренця “Ефект високої башти”, уже добре знана українським літературознавцям (надрукована в перших двох числах журналу “Слово і Час” за 2016 рік). У цій статті дослідник обіграє метафору “башти зі слонові кості” з раннього вірша Ю. Андруховича, у якій так полюбують сидіти “чисті” поети різних часів, постмодерністичні й постгеноцидні не виняток. Однак, як переконує досвід, безтурботно сидіти там вони можуть до певного часу. Тезу про мистецьку незаангажованість В. Моренець ілюструє на прикладах із сучасного письменства, аналізуючи один із найвідоміших віршів початку російсько-української війни “Звідки ти, чорна валко?” С. Жадана, вступаючи у пряму полеміку з А. Дністровим щодо потреби аналізувати лише творчість митця, а не його “морально-політичну позицію”. Скільки списів ламалося із цього приводу, хоча насправді йдеться про річ елементарну: часто біографія митця не менш істотна за його доробок, іноді біографія навіть перетворюється на творчість, тоді слово стає ділом, як у випадку Шевченка, Міцкевича, Стуса чи Сент-Екзюпері; однак у фаховому дослідженні має зберігатися пропорція, тобто вченому не можна підмінити літературознавчий аналіз біографічним

описом.

Безперечно, вступний розділ В. Моренця наділений найбільшим полемічним запалом і потенціалом. Він задає тон наступним розвідкам, містить чимало дискусійних моментів. Наприклад, тут порушено дражливе питання про те, чи справді “мистецтво для мистецтва” – це література Абсолюту, що прагне доторкнутися до сутностей і надихнутися ними? Може, усе якраз навпаки, і “мистецтво для мистецтва” – це така собі монотема, свідоме самообмеження, а його прибічники – закрыта каста особливих душ, котрі навіть попри загравання із дияволом не витримали натиску соцреалізму і програли бій марксизмові в радянському контексті, нацизмові в німецькому, а у вільному світі зазнають нищівної поразки від мистецтва масового, намагаючись навіть маскуватися під нього? В. Моренець переконаний: “башта зі слонові кості” задумується як шлях до мистецької вічності, але на практиці часто виявляється доріжкою до мистецької мізерності. Мені ж здається, що ця “башта зі слонові кості” – знак сповненої трагізму долі митця ХХ ст. Чи буде щасливішою доля митця у ХХІ ст.? Чи буде він щасливішим за Адріана Леверкюна? Хотілося б.

Інформативно позначені синтетичні статті Т. Лютого (у співпраці з О. Ярошем) “Ідеологія: матриця ілюзій, дискурсів і влади” й М. Мінакова “Неволя і мислення. Філософія та ідеологія в СРСР”. Перший текст дає загальне уявлення про те, що таке ідеологія, які політичні ідеології існують і чим вони відрізняються одна від одної. Ця розвідка стала теоретичною базою для багатьох студій, уміщених у монографії. Другий являє собою стислий і посутній історичний нарис про розвиток філософії, зокрема й української, у часопросторі авторитарної держави. М. Мінаков доходить висновку, що радянська філософія – складний і цікавий феномен світової історії філософії, переконує, що радянська філософія була місцем опору ідеології й системі тоталітарної влади в СРСР, хоча тут же уточнює, що інституційна складність радянської філософії створювала “ніші” для відносно вільного мислення. Саме друга теза видається адекватнішою. Адже вже той факт,

що в усіх університетах й інститутах СРСР включно з медичними, на всіх факультетах включно з технічними і природничими викладали марксизм-ленінізм, а не історію філософії, свідчить про те, що саме цей дискурс уважався за вершину людської думки. Ревізувати єдино правильне вчення не дозволялося, тому про яку свободу мислення можна говорити в такому разі? Усім відомо, чим скінчилася спроба ревізії марксизму для автора книжки “Інтернаціоналізм чи русифікація?” І. Дзюби. Натомість хочеться зазначити, що М. Мінаков розрізняє академічні форми філософування і філософський пошук митців і поетів, зокрема Шевченка, Лесі Українки, що є позитивним явищем на тлі відмови наших літературознавців від пошуку філософських думок у художніх текстах. Не менш цікава й праця М. Мінакова про те, як вибір 1991 року позначився на Україні в часи Революції гідності й після неї (проаналізовано період від грудня 2013-го до лютого 2017 р.). Дослідник розглядає події останньої української революції й наступної війни, що триває й досі, не тільки через суспільні ідентичності, тобто класи й соціальні верстви, а й через ідентичність ідеологічну, хоча мені здається, що чи не найважливішим чинником Революції гідності був чинник національний. Адже за своєю суттю ця революція була антиколоніальною й національно-визвольною, що й засвідчила наступна російсько-українська війна. Прикметно, що в національному протистоянні відбулося й ідеологічне: українська демократія заперечує російський авторитаризм. У плані соціальному – ліберальна екonomie а витісняє олігархічний капіталізм, змінюється сама структура вітчизняної виробничої сфери, у якій дедалі більшу вагу набирають послуги, а це, своєю чергою, впливає на соціальну ідентичність суспільства, у якому формується середній клас, про що писав Я. Грицак. На жаль, національний чинник і структурні зміни української економіки лишилися поза увагою М. Мінакова.

І. Лисий присвятив своє дослідження “Ідеологія непевності (до постановки проблеми)” концепту транскультури й такому явищу, як культурний номадизм. У центрі його роздумів – змішані,

гібридні культурні феномени. Дослідник протиставив погляду М. Епштейна про етнічне й природне, що асоціюються з мовною тюрмою, ідеологічними маніями й фобіями, погляд Е. Сміта, який вважає, що нація як культурна спільнота не протистоїть етносоці. У наступній своїй статті на тему сутності національної філософії, в якій ставиться питання про те, чим є наша філософія: ідеологією чи метафілософським концептом? – дослідник обстоює думку про націоналізм як культурну доктрину, констатує, що українські філософи переважно не осмислюють життя сучасної української людини та її ставлення до світу, а перебувають у стані “припорошеного архівного зібрання”. Подібна тенденція характерна для української гуманітаристики загалом, окрім хіба що істориків, які приділяють пильну увагу сучасності на відміну від тих же літературознавців, що здебільшого переймаються ліквідацією “білих плям” у вітчизняному літературному каноні й освоєнням новітніх методів дослідження, коли теорія часто-густо бере гору над аналізом тексту або й узагалі не відповідає текстові, а існує сама по собі, коли текст і творчість підганяють під потреби методу. Особливо переконливою, як на мене, виявилася третя в монографії стаття І. Лисого, присвячена постаті відомого діаспорного літературознавця Ю. Луцького. Автор проаналізував роздвоєння душі цього інтелектуала між космополітизмом і націоналізмом, зіставляючи його з феноменом “двоєдушія” М. Гоголя.

Європейські ідеї й політика XIX – XX століть опинилися в центрі зацікавлень В. Єрмоленка, який чудово обізнаний із французьким контекстом. Однак дослідник чомусь оминув український. Розглядаючи романтичний культ народу, В. Єрмоленко апелює до думок Ф. Р. де Лямне, А. Міцкевича, В. Джоберті, забуваючи про те, що й в Україні в цей час з’явилися “Книги буття українського народу” М. Костомарова. На цей текст, вочевидь, вплинули твори Лямне й Міцкевича. Іноді інтерпретації дослідника, на мою думку, не зовсім адекватні. Наприклад, Шевченкове розуміння українського народу як єдності мертвих, живих і ненароджених він переносить на все людство, пише, що Міцкевич

пов'язував образ "воскреслої" Польщі з Річчю Посполитою чи навіть Великим Князівством Литовським, однак політично

Міцкевич ототожнював себе лише з Польщею двох народів. Аналогічно поет у своїх "Книгах польського народу і пілігримства" твердив тільки про польський месіанізм, а не про месіанізм Кирило-Мефодіївського братства так вигідно вирізняються на тлі польського й російського слов'янофільства.

Якщо уважно прочитати "Книги буття українського народу", то побачимо, що наріжним каменем, який не мають права відкидати будівничінового світу, що складається з націй, є не тільки український народ, а й слов'яни загалом. Нині, коли слов'янські народи, що в XIX ст., за винятком росіян, були неісторичними, збудували власні держави, ця візія братчиків виявилася прозріливою,

як і їхній беззастережний вибір демократичного шляху для майбутнього українського суспільства. Європейський професійний читач буде подивований, ознайомившись із нашими "Книгами...", але для початку вагу цього тексту мають зрозуміти українські дослідники. Загалом робота В. Єрмоленка справляє враження обірваної, відразу відчувається, що це фрагмент більшого тексту. Незрозуміло також, навіщо переробляти вже усталені

назви, як у випадку з "Молодою Німеччиною", "Молодою Італією" і т. д., які у В. Єрмоленка перетворилися на "Юну Німеччину", Італію та ін. відповідно.

Зв'язок між ідеологією й релігією (вірою) – об'єкт розгляду архієпископа Ігоря Ісіченка, котрий поставив собі за мету довести вагу євангельської етики й показати, як "убогість духу" християн протистояла терору римських імператорів, Великої французької революції, ленінізму і сталінщини, виявившись надійнішою основою для творення особи, ніж гордовита самовпевненість бунтівного духа, що змагається за власний пріоритет. Так і хочеться додати, що дух той частенько замикається в "башті зі слонової кості".

Л. Кісельова у статті "Література та ідеологія: ракурси бачення проблеми" вслід за М. Гаспаровим уважає схему, за якою розрізняють тему (те, що показує автор) та ідею (що автор хоче цим сказати), недолугою. На її думку, художній

світ письменника визначає система його інваріантних тем і мотивів, яким властиві певні специфічні функції та засоби формального вираження закладених у тексті смислів. Відтак ідеологічність і справді є синонімом змісту літературного твору, якщо ми розуміємо зміст як мотивно-тематичний комплекс, що містить стійкі інваріантні структури. Дослідниця розглядає літературу як один із чинників формування різних політичних ідеологій, віддаючи при цьому перевагу "поетичній ідеології", вочевидь, на тій підставі, що "поетична" на відміну від політичної, не втілюється на практиці. Однак чи так це? Невже "поетична" ідеологія не несе жодної відповідальності навіть у тому випадку, коли стає джерелом політичної?

Р. Семків розглянув у своїй статті ідеологічні аспекти функціонування форм комічного, дійшовши висновку, що тоталітарні ідеології толерують винятково сатиру, тоді як демократизація суспільства призводить до урівняння статусів форм комічного. Із поширенням ліберальної ідеології бурлеск, гумор, сатира та іронія циркулюють паралельно, без переваги якихось форм. Однак російська монархія, що була авторитарною за своєю суттю, навпаки, толерувала бурлеск і гумор, відкидаючи іронію й сатиру, про що свідчить досвід української літератури на початках її становлення, зокрема випадок І. Котляревського й Т. Шевченка. Загалом росіяни завжди захочували бурлеск і гумор стосовно України. Творення образу українців як народу, що співає й танцює, розпочав іще М. Гоголь, і саме він створив сатиру на мертвонародженого "русского человека" в поемі "Мертві душі". Можливо, зв'язки між формами комічного й ідеологією все ж дещо складніші, ніж їх подає дослідник?

Питанням ідеології в літературі присвячені й інші розвідки монографії. В. Панченко трактує поему Т. Шевченка "Кавказ" як пряму полеміку автора з О. Пушкіним, зокрема з віршами останнього "Клеветникам России", "Бородинская годовщина" й поемою "Кавказский пленник". Ця присутня стаття викликає хіба що одне застереження: тема "Шевченко і Пушкін", зокрема її гострі кути, усе ж має в українському

шевченкознавстві історію. На цю тему, ще й через призму А. Міцкевича, писали Є. Ненадкевич, О. Колесса і Є. Нахлік. Однак саме В. Панченко звернув увагу на поему “Кавказ” як альтернативу до вище названих творів російського класика. У статті про “друге народження” А. Малишка після розвінчання культу Сталіна В. Моренець зосередився на онтологічному конфлікті між ідеологією і мовою, який, на його думку, український митець радянського часу розв’язував на користь мови. Чималу увагу автор статті присвятив проблемі неприйняття А. Малишк о м НТ Р, опозиційності поета до наукових досягнень, що суперечать українському світові з його рустикальністю, тому остання в радянському контексті виявилася в агомим опо зиційним чинник о м . В. Агеева натомість проаналізувала розрив із соцреалізмом М. Бажана, наголошуючи на культурних джерелах цього визвольного процесу: Р.-М. Рільке, Ж.-П. Сартр, Леся Українка. Щоправда, після відкриття архівів й опрацювання справи митця, довкола якого кружляло щонайменше 30 агентів, хотілося б, щоб дослідниця звернула більше уваги на його біографію, пов’язавши її з поетичними текстами. С. Іванюк зіст авив тв орчість В . Діброви і В. Орлова, письменників, які прийшли в українську і білоруську літератури в часи, коли соцреалістичний канон був уже дискредитований і розвалений, а традицій для опертя практично не існувало. Істотну різницю в стилях цих письменників дослідник пояснив не соціально-політичними чи економічними чинниками, а відмінностями між цими прозаїками як людьми. На підставі аналізу творчості В. Діброви й В. Орлова С. Іванюк висловив сумнів стосовно думки, ніби Україна йде категорично іншим шляхом від того, що його обрали білоруси. Напевно, порівняння творчості

двох митців може такий сумнів зродити, але не може бути достатньою підставою для узагальнення чи остаточного висновку про подібність українського і білоруського шляхів після розвалу СРСР. М. Лаюк розглянув тему боротьби повстанців проти радянських окупантів у Карпатах за творчістю В. Герасим’юка. Авторіві вдалося успішно поєднати біографію митця з його поезією, показати, що ці вірші не промовлятимуть до читача, якщо той не знатиме історії родини поета, яка увиразнює історію Гуцульщини. Дивує, що М. Лаюк старанно уникає етноніма *гуцул*, замінюючи його словом *карпатець*, хоча так називається відомий український тягач. Аналогічно дивує знак рівності, що його ставить дослідник між радянськими окупантами і сучасними туристами, які зацікавлені місцевою етнографією, зведеною до кітчу. Адже саме завдяки туризму гуцули живуть, і то непогано.

Варто згадати про високий рівень редагування текстів, що ввійшли до рецензованої монографії. Однак хочу звернути увагу на написання іншомовних прізвищ. Одного разу правило “дев’ятки” спрацьовує, і ми маємо Дидро, іншим разом ні: у тексті лишається Дідро і Прістлі, а поряд із Аристотелем стоїть Демокріт. Цей факт свідчить про те, що наш правопис потребує нової редакції, бо попередня вже застаріла.

Монографія, присвячена проблемі літератури й ідеології, буде корисною для студентів, викладачів, української інтелектуальної спільноти загалом і для тих, хто цікавиться Україною, бо в ній не тільки поставлено проблему, її так ож потрак товано історично, тобто показано витоки, сучасний стан, накреслено перспективу. При цьому український культурний контекст уже не відокремлений від європейського – переважно він мислиться як органічна його частина.

Отримано 9 серпня 2018 р.

*Роксана Харчук
м. Київ*

